

Vicent F. Garcia Perales (Universitat CEU Cardenal Herrera, València)

Rescat de l'ALPI: metodologies i aportacions d'un atlas lingüístic romànic

Un atlas lingüístic hauria de ser la panacea de la dialectologia i dels estudis lingüístics en general, la joia preferida per qualsevol investigador que estiga interessat a conèixer un panorama de l'actualitat lingüística a fi de poder interpretar en quin moment de la història ens trobem (sincronia) i d'on provenim (diacronia). Una eina, en definitiva, capaç d'atraure els estudis de la variació diatòpica atés el seu grau de representació gràfica (dibuixos) i, al mateix temps, l'atractiu que proporciona el mapatge dels resultats (mapes gràfics).

Aquesta hauria d'haver sigut la sort que hauria d'haver seguit l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI): ni va engatjar els investigadors –que van restar intrigats durant dècades– ni tampoc van veure la llum el miler de mapes que s'havien previst –només se'n van publicar una setantena. De fet, durant molts anys l'ALPI va ser un cadàver, un projecte mort per la Guerra Civil..., una il·lusió en què van participar grans lingüistes, però que mai van veure recompensats els esforços que hi dedicaren. Ara, amb el CSIC pel mig, l'ALPI pot recobrar la vàlua que li va ser vedada, de tal manera que, com l'au Fènix, ressorgirà d'entre les cendres a què hom l'havia reduït. Esperem que així siga i, com que ressuscitem l'ALPI i està ple de vida, li hem de dedicar una «biografia» per situar-lo com es mereix.

1. Nota biogràfica de l'ALPI

L'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) va ser un projecte de l'Escola Espanyola dirigida per R. Menéndez Pidal que, per raons que encara no coneixem amb detall –tot i l'epistolari que hem publicat–, va fracassar. Consistia en enquestes de camp en més de cinc-cents punts de la geografia peninsular, mitjançant tres equips de lingüistes preparats pel director de l'ALPI, Tomás Navarro Tomás, en qui don Ramón va delegar per raons d'alleugeriment de tantes i tantes tasques que havia mamprés. Es pretenia estudiar les tres llengües romàniques de la Península Ibérica: el català-valencià-balear, el castellà i el galleg-portugués.

El fonetista Navarro Tomás va ensinistrar tres equips per a dur a terme les transcripcions fonètiques meticuloses amb els símbols de la RFE que ell mateix havia maquinat. Finalment, per a la llengua catalana hi participà F. de B. Moll i M. Sanchis Guarner; per al galleg-portugués, A. Otero i A. Nobre de Gusmão (substituint després per L. Cintra), i per al castellà, A. Espinosa i L. Rodríguez-Castellano.

Les enquestes es van dur a terme durant els anys 30, però la guerra civil va truncar el projecte i els materials recollits –vora el 90% de les enquestes previstes– es van desplaçar a Nova York de la mà de l'exili de Navarro Tomás, que va viure als EUA fins a la seua mort i no va desitjar visitar mai Espanya on tants amics havia deixat. Després de la Guerra, es van acabar les enquestes, entre 1947 i 1954.

L'ALPI, finalment, va poder tornar a la Península. Dos antics col·laboradors, Manuel Sanchis Guarner i Lorenzo Rodríguez-Castellano, van viatjar a Nova York a finals de 1950 i, després de rebre instruccions de Navarro, van regressar amb les enquestes originals i les van dipositar al CSIC de Madrid. Després d'això, es van acabar els pobles que faltaven i en 1962 es va publicar el primer i únic volum, dedicat a 75 mapes de fonètica i dirigit per M. Sanchis Guarner (enquestador de la llengua catalana, juntament amb F. de B. Moll) primerament des de Palma i després des de València.

L'ALPI està mut. La resta dels nou volums previstos mai no han vist la llum. Només David Heap (Universitat de Western Ontario, Canadà) ha estat capaç de recopilar els materials perduts de l'ALPI i penjar-ne una part en el web www.alpi.ca. I a hores d'ara, el CSIC ha reunit un grup d'investigadors que duren a terme la tasca de recuperació *on line* d'aquells materials que van quedar inèdits. L'equip està format per Inés Fernández-Ordóñez (Univ. Autònoma de Madrid, RAE), David Heap (Universitat de Western Ontario), M. Pilar Perea (Universitat de Barcelona), João Saramago (Universidade de Lisboa) i Xulio Sousa (Universidade de Santiago de Compostela), dirigits per Pilar García Mouton (CSIC). Així mateix, per la nostra part estem recuperant l'actualitat de l'ALPI en el blog: <http://atlaslinguisticodelapeninsulaiberica.blogspot.com/>

2. La importància valenciana de l'ALPI

Nosaltres vam presentar la tesina (o tesi de llicenciatura, en 1995) i la tesi amb un mateix títol (Garcia Perales, 2001). El nostre director, Emili Casanova (UV, AVL), ens va esperar des del primer dia per aconseguir que aquests materials de primer ordre xafaren els escenaris nacionals i internacionals de la mà de la Filologia Valenciana i des del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València. A hores d'ara, la tesi no està publicada, però sí que està en projecte de publicació.

La nostra investigació va consistir a buidar tots els materials que M. Sanchis Guarner va recollir al País Valencià, ajudat de F. de B. Moll per a la zona valencianoparlant, i de L. Rodríguez-Castellano per a la zona castellanoparlant (excepte algun punt del sud).

Però no solament la nostra tesi va donar un color valencià al projecte que don Ramón Menéndez Pidal va concebre la primera dècada del segle passat, sinó que València també ha tingut un paper molt important per a l'ALPI: va ser el lloc on M. Sanchis Guarner va enllestir el primer i únic volum, publicat per Seix i Barral en 1962, una data molt emblemàtica per a la cultura a casa nostra. De fet, Sanchis Guarner va treballar amb l'ALPI durant la seua estada (o exili) a Palma (1943-1959), on treballava també en el DCVB (conegut com a Alcover-Moll, quan en realitat és Alcover-Moll-Sanchis). Allí tenia de becària Aina Moll, filla del seu millor amic, F. de B. Moll, qui l'havia acollit després d'eixir de presó.¹

¹ Per a més informació sobre la vida de F. de B. Moll i la seua participació en l'ALPI són imprescindibles les seues memòries (Moll: 1970; 1975). D'altra banda, precisament a presó Sanchis continuava la tasca investigadora i difusora, com ho demostrem recentement amb la publicació (Garcia Perales-Soenneken, 2011) de la traducció inèdita que va fer a presó, de l'obra d'un deixeble de F. Krüger, Max Thede, que va publicar la seua tesi en alemany (1933) després de visitar l'Albufera uns mesos en 1930.

Però Sanchis va voler tornar a la *terreta* i ho va aconseguir en presentar-se a una plaça de professor en un institut valencià. Era l'any 1959 quan Sanchis va haver de deixar Palma i instal·lar-se a València, i amb ell, l'oficina de l'ALPI i tots els materials que duia. No debades era el redactor cap de l'ALPI o la persona que dirigia els treballs de la publicació. I a València va tindre també diversos becaris que l'ajudaven en l'àrdua tasca de traure a la llum els materials valencians d'aquest projecte: Encarnación Maestro, Lluís Alpera, Ángeles Sarrión i Amparo Aguilar.

Si la tesi nostra sobre els materials valencians de l'ALPI i el fet que l'oficina de publicació es fixara a València són fets importants per a la història d'aquest projecte, també tenen molt a veure altres fets que tot seguit enumerem per deixar constància d'un fet: cap treball de l'ALPI no es mereix deixar de banda el País Valencià.

– En 2009 Santi Cortés i qui subscriu aquestes línies vam publicar en les Publicacions de la Universitat de València un epistolari de l'ALPI, peça clau en la reconstrucció dels fets *de pel·licula* que aquest projecte va haver de patir. Davall el títol *Historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976)* hem tret a la llum una selecció de 322 cartes (de les més de mil localitzades) entre els principals autors i actuadors implicats en l'atles peninsular: A. Otero (32), A. M. Espinosa (8), L. Rodríguez-Castellano (61), F. de B. Moll (11), M. Sanchis Guarner (75), A. Nobre de Gusmão (2), L. F. Lindley Cintra (8), R. Menéndez Pidal (14), T. Navarro Tomás (104), R. Lapesa (2), R. de Balbín (10), A. Griera (1).²

– T. Navarro Tomás (els pares del qual eren de Villena, País Valencià) va marcar tota una generació de lingüistes peninsulars, entre els quals cal destacar la figura de M. Sanchis Guarner, molt pertinent en el panorama valencià.

– Així mateix, T. Navarro Tomás es va traslladar durant la Guerra Civil a València, on va exercir de professor de la seua Universitat i ens consta que hi utilitzava els materials de les enquestes de l'ALPI (dutes a terme el 90% abans de la Guerra). Navarro, com a director de la Biblioteca Nacional, s'encarregà de traslladar de Madrid a València molts llibres i quadres del Museu del Prado. I també l'ALPI, que, segons documentació, sembla que va estar a l'arxiu del Patriarca.

– Un valencià, Sanchis Guarner, va ser l'elegit pel CSIC perquè viatjara (amb l'asturià L. Rodríguez-Castellano) a Nova York i dur les enquestes de l'ALPI de nou a Espanya.³

– El prof. Emili Casanova, director de la nostra tesi, va poder consultar des del primer

² S'han publicat diverses ressenyes del llibre Cortés-García Perales (2009). Totes es poden consultar en el blog que vam crear per a l'ALPI: <http://atlaslinguisticodelapeninsulaiberica.blogspot.com>. La més descriptiva és la del prof. Enrique Pato (Universitè de Montréal), publicada a la revista de la Univ. Central de Venezuela, *Boletín de Lingüística* (jul.-des. 2010, núm. 34, p. 139-152). Una versió més completa encara va eixir publicada pel mateix autor en la revista canadenca *Tinkuy: Boletín de investigación y debate*, 12, Montreal: 2010, 235-254.

³ No sabem si finalment Sanchis va escriure sobre aquesta experiència transatlàntica, tal com li demanava Vicenç Riera Llorca: «Fóra interessant que publiquéssim alguna notícia sobre els vostres treballs professionals a New York. Me'n volem dir alguna cosa?» (carta 33, Mèxic, 5/1/1951; reproduïda en Cortés, 2005: 131). Així mateix, és interessant d'annotar que quan Sanchis Guarner va viatjar a Nova York per a recuperar l'ALPI de mans de Navarro Tomás, va escriure una carta a J. Coromines en què, indirectament, li parlava de l'ALPI: «[...] em trobo amb el meu antic company el filòleg asturià Rodríguez-Castellano, en companyia del Prof. Navarro Tomás preparant ja l'Atlas Lingüístic per a la seva edició» (Cortés, *op. cit.*, p. 120, carta 30, Nova York, novembre de 1950).

moment els materials de l'ALPI que custodiava Sanchis Guarner una vegada aquest va morir en 1981. Amb molts problemes, ja aquests materials van començar a utilitzar-se per primera vegada des del País Valencià. De fet, posteriorment va publicar un article en què demostrava la utilització de l'ALPI per al DCVB en el cas mallorquí⁴ (nosaltres ho vam demostrar per al valencià en la nostra tesi) i també va publicar un dietari personal inèdit que Rodríguez-Castellano i Sanchis Guarner escrivien durant les enquestes per terres d'Aragó.⁵

– Per últim, valencians som els qui ens hem interessat per l'ALPI (única tesi doctoral atlàntica valenciana) i Elx és precisament on es conserven actualment gran part dels quaderns d'enquestes manuscrites de l'ALPI.

3. L'ALPI i els congressos internacionals de Lingüística Romànica

Sabut és que l'ALPI va començar a gestar-se a principis del XX en el cap de R. Menéndez Pidal. Així ho expressava el mestre a M. de Unamuno en carta de 9/10/1910:

Espero que aunque el trabajo es pesado y los que puedan dedicarse a él pocos, se podrá lograr hacer un mapa lingüístico de España en 4 ó 5 años. Ésta es ahora mi preocupación.⁶

Però els resultats no van ser qüestió d'un lustre, com preveia Pidal. Ni tan sols d'un segle, perquè cent anys després d'escriure això, encara no s'han publicat els mapes de l'atles peninsular. De fet, la comunitat internacional esperava com l'aigua d'abril que algú els diguera què passava amb l'ALPI. Només M. Sanchis Guarner va ser l'encarregat d'escriure un llibre monogràfic sobre la geolingüística i l'ALPI, on explicava els mètodes d'aquesta disciplina i els aplicava a l'atles peninsular.⁷ Posteriorment, Navarro Tomás va publicar diversos articles basant-se en l'ALPI de 1962 (mai ho va fer directament sobre l'ALPI inèdit, excepte en l'article de 1933 on delimitava l'andalús en col·laboració amb els seus deixebles Espinosa i Rodríguez-Castellano), articles que recopilaria en Navarro Tomás (1975).

Per tant, les expectatives de l'ALPI van ser frustrades pels mateixos participants en aquest ambiciós projecte. La participació de l'ALPI en els congressos internacionals de Filologia i Lingüística romàniques va ser doble:

a) CIFLR IX, Lisboa, 1959 (del 31 de març al 4 d'abril). S'hi presenten 11 mapes de l'ALPI, que eren els únics que havia pogut enllestir M. Sanchis Guarner. Així mateix, s'hi presenta una comunicació conjunta de Sanchis, Rodríguez-Castellano, Otero i Cintra: «El ALPI. Trabajos, problemas y métodos». Las actas se publicaron tres años después (Sanchis Guarner et alii, 1962).

b) CIFLR X, Estrasburgo, 1962 (del 23 al 28 d'abril). S'hi presenta el primer i únic volum de l'atlas peninsular més de trenta anys després que començaren les enquestes.⁸

⁴ Casanova (1998).

⁵ Casanova (2004).

⁶ Cortés-Garcia Perales (2009: 51).

⁷ Sanchis Guarner (1953). Per a una ressenya d'aquest llibre, consulte Garcia Perales (2006).

⁸ En carta a R. de Balbín (Estrasburg, 25/4/1962), Sanchis Guarner escriu: «El ALPI ha sido recibido

Són dues inflexions de l'ALPI en el panorama internacional, però les il·lusions es van veure truncades perquè ja no es va escriure més sobre l'ALPI en els congressos posteriors. Almenys va ser així fins a quasi quaranta anys després i ara mateix:

a) CIFLR XXIII, Salamanca, 2001. El rescatador canadenc D. Heap presentava una comunicació que situava de nou l'ALPI en l'òrbita internacional: «Las encuestas del ALPI (a los cuarenta años de la publicación de su primer tomo)». Les actes es publicarien dos anys després (Heap, 2003).

b) CIFLR XXVI, València, 2010. Vam presentar una comunicació oral que ara presentem per escrit per a les actes del congrés.

Esperem que en la propera edició del CIFLR es pugui parlar ja de la plataforma interactiva de l'ALPI que es duu a terme des del CSIC. Ens consta que a hores d'ara ja estan totes les enquestes digitalitzades i s'estan processant les dades a partir de criteris homogenis de transcripció, basats en certa mesura en els criteris que nosaltres vam fer servir per transcriure les enquestes de l'ALPI valenciana en la tesi de doctorat.

4. La metodologia de l'ALPI

Si Jules Gilliéron va encetar una manera d'inventariar *el dialecte en estat pur*, els qui el seguiren en la disciplina de la Geolingüística van perfeccionar aquesta nova manera. I l'ALPI no podia fer altrament que recuperar les virtuts de l'ALF afegint-hi algunes modificacions: els enquestadors serien lingüistes i l'enquesta no tindria un ordre alfabètic. S'acostava, així, a un enfocament més etnogràfic (com l' AIS).

El mètode geogràfic tradicional de la Dialectologia era el que aplicaren els filòlegs ensinistrats per Navarro Tomás. Però el que realment caracteritza l'ALPI és la minuciositat de les transcripcions: desenes de matisos foneticofonològics que permetien descobrir tendències articulatòries. No és el moment d'entrar en detalls, però només per fer-nos una idea direm que hem comptat 216 vocals (obertes, semiobertes, tancades, mitjanes, tendència latent a oberta o a tancada, etc.). De fet, en un altre lloc⁹ hem demostrat que per a la publicació del volum de 1962, el mateix Sanchis Guarnier i els altres membres de l'equip van haver de pactar unes normes de reducció i d'homogeneïtzació dels símbols fonètics, tot basant-se en les indicacions que Navarro Tomás va fer a Sanchis i Rodríguez-Castellano quan aquests el van visitar a Nova York (1950-51).

L'ALPI té, doncs, el sistema de transcripció més complet (i complicat) de tots els atlas romànics, fruit precisament del seu artífex, l'especialista en Fonètica T. Navarro Tomás, qui va crear i desenvolupar el sistema de notació per a la RFE i que van seguir el romanistes peninsulars.¹⁰

con todos los honores. Straka mandó que le pusieran una mesa especial para que destacara en la exposición bibliográfica. Todos alaban mucho la limpieza y claridad de los mapas y la sobria elegancia de la encuadernación» (Cortés-García Perales 2009: 401).

⁹ García Perales (2002).

¹⁰ Aquest sistema de símbols fonètics de la RFE és el que va emprar el DCVB en l'edició en paper.

Respecte d'altres punt metodològics, tot i que estan ben descrits en Sanchis Guarner (1953) i en les publicacions més recents, hem de dir resumidament:

– Els enquestadors eren lingüistes oriünds de la zona que enquestaven (per al català, Sanchis i Moll; per al gallecportugués, Cintra, Otero, Gusmão, Sa Nogueira), amb un olfacte dialectològic molt acusat. Cal dir que en principi va ser un equip casual, però que amb el pas del temps (sobretot després de la Guerra) va anar diluint-se i fins i tot es van crear moltes enemistats (la més sonada, la de Cintra i Otero), sobretot amb Sanchis Guarner, perquè era la persona clau per a l'atlas.

– El qüestionari incloïa 1247 preguntes repartides en dos quaderns: el Quadern I, de Fonètica i Morfosintaxi (amb 411 preguntes), i el Quadern II, d'Etnografia i Vocabulari, que tenia dues versions, el reduït (IIG, amb 417 preguntes) i l'ampliat (IIE, amb 836 preguntes, el més utilitzat). El més criticat del qüestionari: que hi haja preguntes molt genèriques (nom de la roba, parts de la casa, vents...) al costat d'epígrafs massa específics (*tolva, estrangol, tajadera, lezna, bigornia...*). I, sobretot, la dificultat que suposa cartografiar-ne els resultats.¹¹

– L'enquesta la van dur a terme en domicilis particulars o bé en una taula al carrer, tal com mostren algunes fotografies de moments de l'ALPI. Duien àlbums de fotografies (que encara es conserven als arxius) i fins i tot herbaris i capses amb insectes. Les preguntes les van fer indirectament, fins i tot les de Morfosintaxi. Es desplaçaven primerament en transport públic i ja a partir de 1934 tenien un Ford que van comprar a posta per a les enquestes atlàntiques.

– Els pobles es van triar segons el coneixement previ dels equips d'investigació. Sobre la marxa van canviar alguns d'aquests pobles. En total hi ha 527 punts d'enquesta repartits d'aquesta manera: 20% eren catalanoparlants, 27% eren gallecs o portuguesos i el 53% eren pobles castellanoparlants.

– Els informants eren de sexe masculí (l'ALPI valencià –excepcionalment– només inclouen una dona amb noms i cognoms els pobles de Fanzara i Assuévar), dues persones, una per a cada qüestionari. Els atlàntics duïen una mena de certificat de les autoritats oficials que els permetien posar-se en contacte amb els alcaldes o capellans de les localitats que visitaven. Però no sempre els informants eren els adequats, i ben sovint havien de canviar-los.

– El mètode d'enquesta és tota una incògnita, però segurament es va fer de manera bastant rigorosa i científica. Moll, per exemple, gran dibuixant, aportava una lletra molt clara i fins i tot també il·lustracions. Sanchis tenia una lletra molt més menuda i peculiar. Segurament la parella d'investigadors s'intercanviaven els informants, perquè en el mateix qüestionari apareixen dos tipus de lletra.¹²

Ara, després que l'IEC va decidir usar els símbols de l'AFI, l'edició on line d'aquest diccionari històric ha abandonat el sistema fonètic i s'ha convertit en una mena de transcripció fonològica que ha perdut molts matisos respecte de l'edició en paper.

¹¹ En la nostra tesi (Garcia Perales, 2001) vam dibuixar 689 mapes de l'ALPI del País Valencià: del Quadern I, 184 de la zona valencianoparlant i 160 de la zona castellanoparlant; del Quadern II, 345 (presentats conjuntament la zona castellanoparlant i valencianoparlant).

¹² Per a conèixer exemples de la lletra de Sanchis i de Moll i també del fet que s'intercanviaven les enquestes de tal manera que la mateixa enquesta era completada per dos investigadors, vegeu l'Annex I.

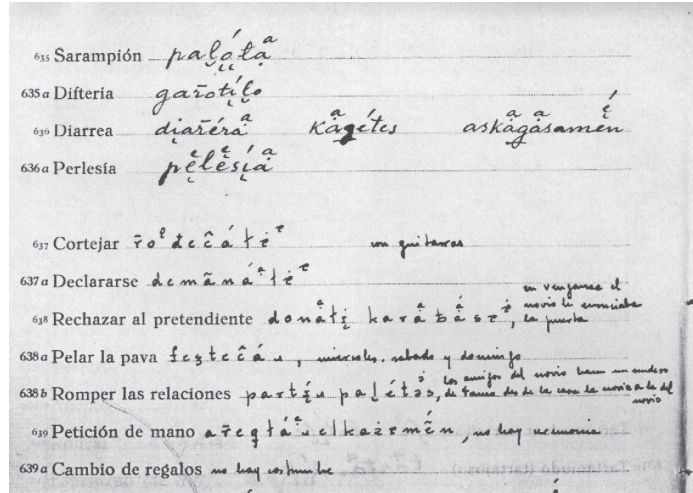
5. Futur de l'ALPI

No podem dir que l'ALPI siga el millor atlas que haja existit. Tenia no poques dificultats. Aquest atlas ha produït detractors fervents i defensors a ultrança. Quan Manuel Alvar va visitar la Universitat de València l'any 2000, el prof. Emili Casanova li va comentar que teníem previst l'estudi de l'ALPI. La resposta va ser contundent: «Eso ya no vale la pena, es una pérdida de tiempo». Li vam deixar la targeta de contacte per comentar aquest tema més avant, però finalment el filòleg valencià moria l'any següent i ja no vam conèixer exactament les seues apreciacions íntimes sobre l'ALPI, tret del que comentà en les seues publicacions (ressenyes i llibres) i també pels recels entre els investigadors atlàntics, segons comprovem en l'epistolari de l'ALPI.¹³

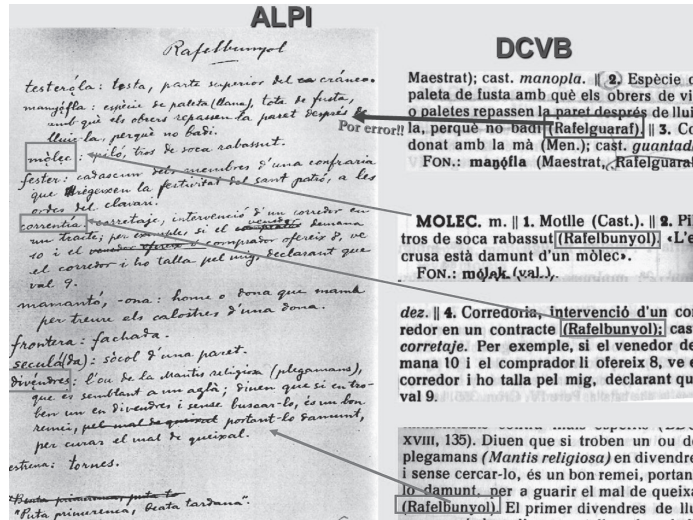
Així mateix, quan acabada la nostra tesi doctoral ens vam posar en contacte amb el CSIC per demanar permís de publicació (de fet, el CISC és el que va subvencionar l'ALPI, a través del que abans era el Centro de Estudios Históricos), se'ns van tancar totes les portes, possiblement perquè encara no era bastant conegut. Ara, però, ens alegrem que aquesta institució haja descobert la vàlua dialectològica, històrica i cultural del patrimoni peninsular que suposa l'ALPI.

Contem aquestes dues anècdotes perquè a partir d'ara ens trobem en millors condicions per recuperar l'ALPI: molts investigadors ja se n'han interessat (Santi Cortés, David Heap, M. Pedrazuela, J. I. Pérez Pascual...), hem publicat un epistolari com a peça clau per escriure la història de l'ALPI, digna d'un guió cinematogràfic o, almenys, d'un documental audiovisual, el CSIC ha donat l'aprovació per rescatar aquest projecte amb l'aplicació de les eines més modernes i els recursos que ens proporciona la xarxa d'Internet, un tast del qual és la web www.alpi.ca, dirigida des del Canadà per la persona clau en la recuperació de l'ALPI, el professor David Heap. I també, el blog que nosaltres mateixos vam posar en funcionament amb motiu dels 125 anys del naixement i 30 de la mort de T. Navarro Tomás (<http://atlaslinguisticodelapeninsulaiberica.blogspot.com/>). I un llarg etcètera que continuarà...

¹³ Per a la relació de M. Alvar amb els atlàntics, vegeu Cortés-García Perales (2009: 242, n. 58).

Annex I: Mostra de l'ALPI, enquesta d' Ain (Castelló), on podem observar la lletra de Moll i de Sanchis Guarnier.

Annex II: Comparació de l'original de l'ALPI amb el DCVB, tot demostrant que el primer és la font (amb algun error) del segon.

Bibliografia

- Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI). Madrid: CSIC, 1962.
- Casanova, Emili (1998): *L'Atlas Lingüístico de la Península Ibérica va ser usat com a font del Diccionari català-valencià-balear? Anàlisi del lèxic balearic*. In: *Estudis de Llengua i Literatura en honor de Joan Veny*. Vol. 2. Barcelona: PAM, 445-462.
- (2004): *Aragón en el ALPI*. In: *Autas de la III trobada d'estudios e rechiras arredol d'a luenga aragonesa e a suya literatura (Uesca-Alquezra, 2001)*. Osca: Col·lecció Estudios Altoaragoneses, 21-94.
- Cortés, Santi (ed.) (2005): *Lletres de resistència*. Catarroja-València: Editorial Afers-Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- / Garcia Perales, Vicent Ferran (2009): *La historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976)*. València: PUV.
- Garcia Perales, Vicent Ferran (2001): *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI): Edició i estudi del País Valencià*. València: Universitat de València, tesi doctoral inèdita.
- (2002): *Materials valencians de l'ALPI: comparació del Volum I (1962) amb les enquestes originals*. In: Casanova, Emili / Martí, Joaquim / Saragossà, Abelard (eds.): *Estudis del Valencià d'ara*. València: Ed. Denes, 141-171.
- (2006): ressenya al llibre de M. Sanchis Guarner (1953). In: Cortés, Santi / Escartí, Josep Vicent (eds.): *Manuel Sanchis Guarner. Un humanista valencià del segle XX*. València: AVL, 294-295.
- / Soennecken, Heike (eds.) (2011): *La Albufera de Valencia. Estudio del habla y la culturapopular*. Traducció inèdita de M. Sanchis Guarner de l'obra de Max Thede «Die Albufera von Valencia. Eine volkskundliche Darstellung» (VKR 6, Hamburg, 1933). Paiporta: Ed. Denes.
- Heap, David (2003): *Las encuestas del ALPI (a los cuarenta años de la publicación de su primer tomo)*. In: *ACILPR XXIII Congreso Internacional de Lingüística i Filologia Romànica*. Tubinga: Max Niemeyer, 5, 201-210.
- (2008): *Tomás Navarro Tomás y el Atlas Lingüístico de la Península Ibérica: un intelectual de la República*. In: Cortés Ibáñez, Emilia (coord.): *Al-Basit: Revista de Estudios Albacetenses*, núm. 51-52, Monogràfic dedicado a Tomás Navarro Tomás. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses «Don Juan Manuel», septiembre, 67-90.
- Moll, Francesc de Borja (1970): *Els meus primers trenta anys (1903-1934)*. Palma: Editorial Moll.
- (1975): *Els altres quaranta anys (1935-1974)*. Palma: Editorial Moll.
- Navarro Tomás, Tomás (1975): *Capítulos de Geografía lingüística de la Península Ibérica*. Bogotá: Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo.
- Sanchis Guarner, Manuel (1953): *La cartografía lingüística en la actualidad y el Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*. Madrid: CSIC.
- / Rodríguez-Castellano, Lorenzo / Otero, Aníbal / Lindley Cintra, Luís F. (1962): *El Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Trabajos, problemas y métodos*. In: *ACILPR IX*, 113-119.